

Флорій Бацевич

**ПОРУШЕННЯ НОРМ ПОРОДЖЕННЯ СПОНТАННОГО
МОВЛЕННЯ**
(на матеріалі футбольних репортажів українською мовою)

Вступні зауваги

Інтерес до вивчення різноманітних мовних і комунікативних аномалій, помилок, відхилень (тобто девіацій у широкому сенсі слова) в сучасній лінгвістиці закономірний, оскільки в будь-якій людській діяльності помилки є природним явищем, яке, як правило, сприймається негативно. Проблема виявлення причин і механізмів девіацій у мовленні й, ширше, спілкуванні присвячена значна кількість праць¹, аналіз яких дозволяє говорити про можливість розмежування комунікативних і мовних (мовленнєвих) невдач. До комунікативних невдач дослідники зараховують «нерозуміння», «неповне розуміння», «комунікативний збій», «комунікативний дискомфорт», «непорозуміння», «неправильну ідентифікацію референта», «неслухання», «недочування», «комунікативну неузгодженість» та деякі інші. Дещо модифікувавши дефініцію комунікативної невдачі (комунікативної девіації), запропоновану в (Ryan and Barnard 2009, 45) і (Мустайоки 2012), визначимо її як таку, що має місце у випадку, коли адресат (слухач) розуміє повідомлення інакше, ніж це передбачалось адресантом (мовцем) в силу порушення комунікативних конвенцій. Мовна невдача (девіація), що призводить до спотворення повідомлення, ґрунтується на порушеннях мовних (мовленнєвих) конвенцій (правил, норм) конкретної ідіоетнічної мови.

Спостереження показують, що в спонтанному мовленні значної кількості носіїв сучасної української мови наявна низка помилок, неточностей, недоречностей, обмовок тощо, які впливають на якість спілкування. Це значною мірою стосується репортажів про спортивні події, зокрема, футбольних репортажів.

¹ Огляд новітньої лератури з означеної проблеми містяться, наприклад, у (Бацевич 2000; Dascal 1999; Olsina 2002; Verdonik 2010; Мустайоки 2012).

Прямий спортивний телерепортаж має низку мовно-комунікативних особливостей, найважливішими серед яких є²:

1. Посднання слова і зображення. Це, фактично, взаємодія в процесі комунікації засобів різних семіотичних систем – візуальної та звукової. Ця взаємодія відбувається за законами семіотики. Автор репортажу (коментатор) і глядач (він же слухач) спираються на спільну перцептивну базу, тобто спостерігають в один і той самий час одну й ту ж "картинку". Останнє дозволяє коментаторові уникати значної кількості пояснень, описів, нагадувань тощо, тобто "економити" засоби мовного коду. Крім того, телевізійна техніка дозволяє переглядати повторно (або, навіть, декілька разів) цікаві й суперечливі моменти гри. Коментатор має можливість уточнити смисл сказаного раніше.

2. Висвітлення типу спортивної події відбувається в режимі реального часу. Це стає причиною низки особливостей організації мовного коду. Найважливіші серед них:

а) **спонтанність** (непідготовленість) мовлення коментатора. Звідси – різна кількість фактичних неточностей і помилок, а також мовних девіацій;

б) **ситуативність** у висвітленні перебігу реальних ігрових подій. Ця особливість репортажу стає, своєю чергою, причиною формування низки особливостей організації мовного коду, зокрема, уживань:

1) **"теперішнього репортажу"**. Цей термін увів у лінгвістичний обіг О.В.Ісаченко, який зазначав, що "репортер, що коментує спортивне змагання, повідомляє про те, що відбувається у нього на очах (*м'яч переходить до Н.Н., суддя дає свисток* тощо)" (Ісаченко 1960, 447). Це специфічна репортажна форма, іншим жанрам засобів масової інформації не притаманна. Як зазначає Г.Я.Солганик, згадана часова форма створює ефект присутності автора і слухача, їх участі в спортивному змаганні; вона також засвідчує достовірність, документальність, точність того, про що йдеться в репортажі (Солганик 1970, 37);

2) **"теперішнього постійного"**. На думку Г.Я.Солганика, ця форма часто застосовується у випадку опису загального характеру, не закріпленого за певним конкретним часом. Її створює форма складного дієслівного присудка, який містить дієслово з ослабленим лексичним значенням та інфінітив із віддієслівним іменником (*дозволяє вести прийом*) (Солганик 1970, 43);

3) ситуативність уможливило вживання низки репортажних форм, які мають характер прихованої метонімії та включення: прізвище гравця – м'яч у цього гравця (*Федоров – Ребров – Шевченко*); спортивний термін – місце, де перебуває м'яч чи гравець (*М'яч перетнув лінію* [бокову, лицеву,

² Детальніше про особливості прямого футбольного телерепортажу як мовленнєвого жанру див.: Бацевич 2005.

воріт – зрозуміло із ситуації]). Див. також: *ближня штанга* (від воротаря), *лівий край* (стосовно "телекартинки"), *дальній кут, вперед, назад* тощо;

в) глядач може порівнювати сказане телекоментатором і те, що насправді відбувається на полі, і, відповідно, оцінювати слова коментатора, моделюючи образ цього учасника телекомунікації;

г) ефект присутності телеглядача на спортивній події (футбольному матчі). Цей ефект впливає на безпосередні почуття, враження, переживання, емоції, оцінки, судження, коментарі тощо адресата. Створюється "ілюзія безпосередньої причетності" до події.

3. Прагнення до точного відтворення подій, документалізму і одночасно емоційність, експресивність і оцінність їх висвітлення. Ці достатньо відмінні тенденції суттєво впливають на добір мовних елементів і організацію мовного коду репортажу в цілому.

4. Прагнення до втілення авторського "Я". Дослідник стилю репортажу зауважує, що авторське "Я" об'єднує різнорідні в стилістичному відношенні частини цього мовленнєвого жанру. Авторська модальність, яка пронизує всі частини репортажу, робить зовнішньо різнорідний текст (і дискурс) внутрішньо цілісним (Солганик 1970, 68).

5. Символізація того, що відбувається на спортивному майданчику. Звідси значна увага до гри національних збірних команд, виступів у різноманітних міжнародних турнірах, "дербі" тощо, за якими стоять країни, міста, великі групи вболівальників. Символічне піднесення гри, яка транслюється на екранах, до рівня особливо значущої, навіть "епохальної", допомагає підтримувати інтригу, глядацький інтерес до того, що відбувається на полі. Одиницею репортажного впливу, а це значить категорією прагматики, "стає зафіксована у репортажі дія (рух, вчинок) героя, який має символічне значення" (Пронина 1989, 87).

6. Динамізм зображуваних подій. Репортаж – оперативний жанр, в якому динамічно, яскраво і емоційно відтворюється картина спортивного змагання. Згадана особливість суттєво впливає на організацію мовного коду прямого репортажу.

7. Модель адресата. Прямий спортивний телерепортаж (зокрема футбольного матчу) розрахований на обізнаного і зацікавленого глядача. Звідси – впевненість коментатора у відповідному правильному сприйняттю і розумінню натяків, різноманітних дискурсивних слів тощо, наприклад: *Така команда як "Реал", з такою історією і таким підбором гравців уже двічі не може виграти у "Бетіса"*. Знання правил гри, специфіки її організації тощо визначають багато моментів у вживанні одиниць мовного коду. Так, наприклад, форма футбольного поля визначає правильне розуміння таких висловів, як *вперед, назад, поперечна передача, вкидання м'яча, штрафна площа, воротарська площа, лінія воріт* тощо.

8. Оскільки гра в футбол виникла в Англії, де й склалися її основні правила, наявне **подвійне** (англо-національне) **позначення багатьох її понять**, що також впливає на організацію мовного коду телерепортажу.

З кінця 80-х років ХХ століття українська мова повноцінно обслуговує сферу висвітлення спортивних змагань у засобах масової інформації України, однак мовлення спортивних журналістів (зокрема, тележурналістів) залишається далеким від ідеалу в аспекті дотримання норм. Нижче, спираючись на найбільш розповсюджені концепції етапів породження мовлення, випрацювані в межах школи теорії мовленнєвої діяльності Л.С.Виготського, проаналізуємо найважливіші типи мовленнєвих порушень у спонтанному мовленні на прикладі прямих телерепортажів футбольних матчів українською мовою.

1. Девіації на етапі розчленування початкового задуму

Процедура розчленування залежно від інтенцій адресанта (мовця, автора) може бути проведена з різною мірою деталізації, абстрагування, кількості учасників, з різними відношеннями між останніми; сама майбутня ситуація може подаватися як факт, подія, випадок тощо. Разом з тим, розчленування глобальної інтенціональної ідеї залежить не лише від когнітивних намірів мовця, а багато в чому визначається способами і стереотипами мовного вираження, наближеними до можливостей лінійного розгортання (Кубрякова 1991, 14). При цьому добір мовних елементів згідно з обраними мовцем аспектами початкового задуму в нормі регулюється найважливішим семантичним законом повноти і ненадлишковості (Кобозева, Лауфер 1990, 127). Експлікація цих понять складна і може супроводжуватись низкою девіацій, в основі котрих лежить неправильне співвідношення виділених аспектів з мовними структурами.

Найважливішими типами девіацій на цьому рівні є: 1) накладання виділених аспектів; 2) надлишкова експлікація складників виділених аспектів; 3) неповнота експлікації виділених аспектів; 4) неправильне співвідношення виділених смислів з мовними структурами.

1.1. Накладання виділених аспектів

Щоб зрозуміти сутність і „механізми” цього процесу, розглянемо приклад:

(1) *Удар по воротах до своєї мети не долетів*³.

³ Паспортизація прикладів девіативного вживання із зазначенням дати спортивної події і телевізійного каналу її трансляції в силу непринциповості такої інформації не подаватиметься.

Коментатор виділив два аспекти: (1) ‘удар нападника по воротах суперника своєї мети не досяг’; (2) ‘м’яч до воріт не долетів’. У спонтанному мовленні відбулося накладання обох аспектів: почавши будувати поверхневу структуру повідомлення для експлікації першого аспекту *удар по воротах*, мовець “перескочив” на оформлення іншого: *м’яч до воріт не долетів*. У результаті створено девіативне повідомлення, у якому порушені правила поєднання смислів слів: *удар* – це фізична дія на м’яч ногою або головою футболіста; *летіти* може м’яч, а не *удар*; *удар...не долетів* – це семантична аномалія, спровокована накладанням виділених мовцем аспектів;

(2) *Занадто велика кількість команд в елітній лізі розпочинає свої колізії*.

Спостерігається накладання аспектів (1) ‘занадто велика кількість команд починає даватися знаки’ і (2) ‘занадто велика кількість команд в елітній лізі викликає (негативні) колізії’. Результат накладання – формування мовленнєвого смислу, який важко експлікується адресатом (аудиторією) і порушення лексико–семантичної та граматичної сполучуваності: *...велика кількість команд розпочинає ... колізії*;

Загальне правило, яке стосується даного підтипу девіацій, може бути сформульоване наступним чином: аспекти початкового задуму на етапі формування поверхневої структури висловлювання повинні бути експліковані один раз. Подвійна експлікація можлива в особливих випадках, про які йтиметься нижче.

1.2. Надлишкова експлікація складників виділених аспектів

Виділені аспекти ситуації (в широкому сенсі слова) можуть адресантом експлікуватись не один раз, що у більшості випадків стає причиною надлишковості, тавтологічності. Розглянемо приклад:

(3) *Команди спокійно дограють цей матч до кінця*.

Виділений аспект ‘команди закінчують гру’ експлікований двічі: дієсловом *дограють* і словосполученням *до кінця*.

Наведемо ще кілька прикладів надлишкової семантизації аспектів початкового задуму:

(4) *Ми зараз на наших очах станемо свідками того, як Нігматулін стане в ворота*;

(5) *Поразка це більше корисніша, ніж перемога*.

У мовленні коментаторів досить часто спостерігається тавтологічне вживання в одному висловлюванні слова *гол*, яке значить ‘забитий м’яч’, ‘м’яч, який у воротах’ і словосполучення *м’яч у воротах*:

(6) *Думаю, що це в першому таймі побачимо гол у воротах “К’єво”*.

Надлишковою потрібно вважати експлікацію аспекта 'невідчуженість об'єкта або дії, стану тощо' у висловлюваннях, які подаються нижче:

(7) *Тимощук сильно б'є своєю ногою;*

(8) *Сержиньо перекинув м'яч на свою ліву ногу.*

Останній приклад цікавий в аспекті його порівняння з випадками спеціального стилістичного вживання актантів при дієслівних предикатах із цими ж включеними актантами на зразок: *чув своїми вухами, бачив своїми очима, помацав своїми руками* тощо.

Тавтологічність може також викликатися наступною причиною: у випадку вибору диспозиційного предиката для виділення одного із аспектів адресант помилково вживає актанти, які відпочатково входять у семантику цього предиката, наприклад:

(9) *Я думаю, що ви самі, сидячи біля телевізорів, чуєте вухами шалений свист трибун.*

1.3. Ненормативне співвіднесення виділених смислів з мовними структурами

Розглянемо наступний приклад:

(10) *Згадується удар головою Мараціни в штангу.*

Мовець виділив два аспекти: (1) 'вболівальники згадують удар головою футболіста' і (2) 'після цього удару м'яч потрапив у штангу'. У нормі висловлювання повинне виглядати приблизно так: *Згадується удар головою Мараціни, після якого м'яч потрапив у штангу*. Другий із згаданих аспектів був зредукований до слова *в штангу*, а тому загальний смисл речення можна "прочитати" наступним чином 'Мараціна ударив головою штангу'. Наступний приклад ілюструє повну втрату логіки смислу висловлення:

(11) *Досвід у них [гравців "Атланти"] втричі більше менший, ніж у гравців "Мілана".*

У цьому випадку коментатор хотів сказати, що ігровий досвід футболістів клубу "Атланта" втричі (або більш, ніж втричі) менший, ніж у гравців "Мілана".

Таким чином, порушення принципів смислової повноти і ненадлишковості експлікації аспектів початкового задуму своїми наслідками мають втрату логіки або ускладнену інтерпретацію глибинного смислу висловлення, тавтологічність або, навпаки, "економію" мовленнєвих засобів, яка має своїм результатом втрату частини глибинного смислу повідомлення.

2. Мовленнєві девіації на етапі категоризації

На етапі категоризації відбувається процес наближення виділених на попередньому етапі абстрактних аспектів до достатньо стандартизованих (узуальних) лексичних і граматичних структур, наявних у кожній мові, й пов'язуються з категоріями дій, процесів і станів. Ці ментальні й одночасно лінгвальні категорії характеризуються певними закономірностями втілення (номінування, семантизації).

Нижче розглянемо девіації, пов'язані з недотриманням законів категоризації стану об'єкту.

Категоризація виділеного на етапі розчленування початкового задуму аспекту 'стан особи або природи' може здійснюватися на рівні фізичних виявів, а також прихованих причин, інтерпретації цих проявів. Найважливіший семантичний закон побудови елементарної (однослівної) предикації стану – одиничність категоризації (Кобозева, Лауфер 1990, 129). Подвійна категоризація має своїм наслідком поєднання рівнів розчленування.

Один із найважливіших законів категоризації стану людини або природи: процес категоризації не повинен супроводжуватись накладанням синтаксичних структур, у яких реалізуються назва стану і причини, що його викликають. Наступний приклад демонструє порушення цього закону:

(12) *Температура поля ще холодна.*

На етапі розчленування початкового задуму мовець вибрав аспект, вартий уваги слухачів: 'поле ще холодне (а тому грати важко)'. Стратегія ж добору категорій втілення й мовного оформлення цього стану ще не сформувалась: помітна хезитація мовця між категоріями прямого (*поле холодне*) і непрямою (*температура поля низька*) втілення. Це явище можна назвати контамінацією категорій.

3. Мовленнєві девіації на етапі пропозиціювання

На цьому етапі важливим слід вважати створення мовцем конкретної "протосхеми" майбутнього висловлювання – пропозиції як основи семантичного представлення будь-якого повідомлення. Повністю завершений характер пропозиції надає заповнення її потенційних вузлів конкретними лексемами. Останнє безпосередньо пов'язується з проблемами семантики конкретної мови. В мовленні футбольних коментаторів спостерігається значна кількість девіацій. Розглянемо найчастотніші з них.

3.1. Неідіоматична лексикалізація

У нормі місця реляційного предиката як основи пропозиції заповнюються лексемами, семантична структура яких об'єднує узуальну для даної мови сукупність семантичних компонентів, наприклад, 'той, хто здійснює поїздки певним видом транспорту' = *пасажир*, 'працівник їдальні, ресторану тощо, що подає їжу' = *офіціант*. Покомпонентна лексикалізація семантики складників буде нормативною в тому випадку, коли пов'язується з необхідністю акцентувати увагу адресата на специфіці об'єкта, руху, діяльності, міжособистісних зв'язків тощо, наприклад: *Ті, що їхали у вагоні першого класу, вийшли останніми* (замість *пасажирів*); *Вона стала моєю вимушеною подругою на усьому шляху крізь пустелю* (замість *попутницею*). Коли ж комунікативної необхідності в такому семантичному розчленуванні немає, згадана покомпонентна лексикалізація стає причиною мовленнєвих девіацій.

Неідіоматична лексикалізація досить часто виявляється також у межах ідіоматизованих виразів, коли одна із складових замінена іншою, не притаманною цьому виразу:

(13) *Це була помилка арбітра на адресу "К'єво"*.

У цьому випадку мовець уже здійснив розчленування початкового задуму, провів категоризацію виділеного аспекту, однак на етапі побудови пропозиції замість ідіоматизованого виразу *зробити помилку на чюсь користь* вжив неідіоматизований вираз *зробити помилку на адресу когось*.

3.2. Надлишкова лексикалізація

Закон ненадлишкової лексикалізації можна сформулювати так: якщо деякий фрагмент знайшов своє втілення в лексемі, тобто є частиною її тлумачення або конотативної сфери, то він не повинен ще раз лексикалізуватися без смислових прирощень (Кобозева, Лауфер 1990, 131–132). Згаданий закон об'єднує як когнітивні аспекти вербалізації (добір мовної одиниці), так і власне мовні (орієнтацію на синтаксичну семантику пропозиції та лексичну семантику номінативних одиниць). Визначальним аспектом є семантичний. Розглянемо приклад:

(14) *Ви бачите фрагменти найбільш найкращих моментів гри цих команд;*

Тавтологічним є словосполучення *найбільш найкращих*.

Аналіз свідчить, що пропозиціювання стосовно попередніх етапів процесу вербалізації за своєю природою більш лінгвальне, семантичне, зорієнтоване на глибинні синонімічні засоби мови. У межах пропозиції як основи майбутнього висловлювання уже досить відчутно виявляється не лише

вплив семантичної структури, але й значення її складників, які виформовують складники предиката. Вплив семантики номінативного компонента мовленнєвої діяльності стає домінуючим на етапі добору конкретних лексем.

4. Мовленнєві девіації на етапі побудови поверхневої структури висловлювання

Значна частина девіацій, пов'язаних з мовною компетенцією комунікантів, стосується проблем побудови поверхневої структури висловлювань. Побудова такої структури – це, перш за все, заповнення сформованої на попередніх етапах вербалізації пропозиції лексемами, дібраних з ідіолексикону мовця. У процесі вербалізації сфера пошуку потрібної одиниці номінації з самого початку визначається активізованою пропозитивною структурою. Інакше кажучи, механізми залучення слова до створення висловлювань вимагають особливого оформлення першого згідно з передбачуваною для нього позицією в синтаксичній схемі й, головне, його узгодження із семантичним задумом усього висловлювання, що формується. Можна говорити про особливості побудови поверхневої синтаксичної та лексико-семантичної структур висловлювання, маючи на увазі тісний зв'язок цих аспектів, деяку умовність такого членування, а також значну кількість чинників, які впливають на згадані особливості у кожному конкретному випадку.

4.1. Девіації у побудові поверхневої синтаксичної структури висловлювання

Найчастотніші випадки вияву девіацій у межах побудови поверхневої синтаксичної структури:

4.1.1. Скорочення синтаксичної структури пропозиції, яке може супроводжуватися або не супроводжуватися зміною граматичної форми слів:

(15) *Шевченко хотів викрутити м'яч важко для воротаря (тобто, щоб це було важко...);*

(16) *Суддя втратив ситуацію на полі (тобто контроль над ситуацією...);*

4.1.2. Перебудова синтаксичної схеми речення. Цей тип трансформації стосується змін синтаксичної структури складників (“вузлів”) сформованої пропозиції, не зачіпає її загального смислу, а тому належить до поверхневого рівня вербалізації комунікативної одиниці. Девіативні трансфор-

мації згаданого типу можуть виникати під впливом аналогії, парадигматичних і синтагматичних чинників одного рівня. Наступний приклад демонструє вплив парадигматичних чинників:

(17) *Після гри тренер влаштує “розбір польотів”. Це я вам запевняю.*

Мовець почав будувати структуру висловлювання. *Це я вам гарантую (обіцяю).* Дійшовши у розгортанні пропозиції до останнього номінативного елементу, він не знайшов у своєму ідіолексоні потрібної лексеми і замінив її парадигмально близько, але з іншого синтаксичною сполучуваністю – *запевняю*.

Наступний приклад демонструє синтагматичні впливи елементів одного рівня:

(18) *... перейшовши до “Карпат”, у нього [гравця] почалася смуга невдач.*

Зрозуміло, що у певних контекстах вирази *коли він перейшов* і *перейшовши* виражають один смисл; їх уживання залежить від загальної структури висловлювання;

4.1.3. Контамінація несинонімічних лексем. У межах пропозиції, сформованої на попередньому етапі вербалізації, кожен із її предикатів на поверхневому рівні повинен номіналізуватись окремою лексемою. Суміщення двох чи більшої кількості предикатів зі своїми залежними членами стає причиною девіацій, наприклад:

(19) *Зідан навіщує прострільну передачу (контаміновані вирази навіщує м'яч і робить передачу);*

4.1.4. Трансформації у складі усталених виразів. У нормі усталені вирази повинні входити в поверхневу структуру без змін або варіюючись у межах, передбачених лексичною системою, наприклад: *м'яти (пом'яти) боки (ребра і т. ін.), слово за словом (слово по слову)* тощо. Інші типи трансформацій, не викликані стилістичними потребами, девіативні. Розглянемо приклади:

(20) *Поклавши руки на серце, треба визнати, що гра не вдалась (у нормі поклавши руку на серце);*

(21) *Це було зроблено за очима арбітра (у нормі поза очі);*

Значна кількість девіацій у мовленні спортивних коментаторів пов'язана із суміщенням усталених виразів клішованого і напівклішованого характеру, наприклад:

(22) *Арбітр зустрів цей момент згаяв.*

Тут виявляється контамінація клішованих виразів *гаяти час* і *пропустити (протавити) небезпечний момент гри*. Такі суміщення зачіпають також лексико-семантичну структуру висловлювань.

Подібні процеси можливі з причин ненормативної комбінаторики семантичних компонентів (сем) дібраного слова у словосполученні стосовно нормативного, наприклад, уживання архисеми замість диференційної або навпаки. Так, у висловлюванні *Передача до нього (захисника) не долетіла* девіативне вживання словосполучення, яке у нормі виявляється як *передача не дійшла*, пояснюється контамінацією цього узуалізованого словосполучення та конструкції *м'яч не долетів*; остання ж зумовлена не зрушеннями у семантичній структурі дієслова (*не*) *дійти*, а більш загальними законами сполучуваності, які регулюють уживання подібних ідіоматизованих виразів. Інакше кажучи, у даних випадках варто спиратись на закономірності «комбінаторики виразів», а не лише окремих їх членів. І тут, на нашу думку, додаткове світло на причини подібних девіацій можуть кинути ідеї лексичної параметризації, опрацьовані авторами моделі «Смисл ↔ Текст» (Мельчук 1974).

Лексичний параметр (далі ЛП) – «це абстрактне, типове значення, котре подібно граматичному притаманне значній кількості слів; однак, на противагу граматичному значенню, при різних словах воно виражається різними засобами, причому спосіб цього вираження залежить від того, при якому слові воно вживається» (Апресян 1974, 45). ЛП тісно пов'язаний з глибинними смислами сформованих мовцем пропозитивних структур як основи майбутнього речення. Кожен ЛП має набір (інколи досить значний) відповідних йому слів і членів стійких (клішованих) словосполучень, тобто пов'язаний із смислами виділених мовцем аспектів, які формують глибинну структуру висловлювань.

Виходячи з такого розуміння сутності ЛП, будемо розглядати останні як узагальнені смисли слів та клішованих словосполучень, які мають певну кількість своїх конкретних втілень; лексема або член словосполучення у процесі породження мовлення виступає носієм певного ЛП.

Спостереження свідчать, що найбільша кількість порушень у мовленні україномовних футбольних коментаторів стосується ЛП **Magn**, **Oper**⁴, **Func**, **Liqu**, **Caus**. Розглянемо природу девіативного вживання ЛП детальніше.

Лексичні параметри *Func* та *Oper*

ЛП *Func_i* – напівдопоміжне дієслово, що поєднує назву ситуації як підмет з назвою *i*-го учасника ситуації як додатка, напр.: *Func₀ (вплив) = має місце (вплив А на В)*; *Func₁ (вплив) = походить (від А)*; *Func₂ (вплив) = розповсюджується (на В)*.

⁴ Дія лексичних параметрів **Magn** і **Oper** проаналізована нами в (Бацевич 2010).

1. Найчастотнішим випадком девіативного слововживання є добір мовцем лексеми, семантика якої не відповідає контексту:

а) Дібрана лексема належить іншим семантичним парадигмам, ніж нормативна. Розглянемо випадки:

(23) *Перевага «Ювентуса» триває.*

ЛП Func_0 (*перевага*) = має місце, наявна. Ці лексеми (*мати місце, бути наявною*) та дібрана мовцем (*тривати*) належать до різних семантичних парадигм - ContFunc_0 (*перевага*) = *триває*.

(24) *Я попрошу вас набратись кілька секунд уваги.*

$\text{Caus}_1\text{Oper}_1$ (*терпіння*) = *набратися* і Oper_1 (*увага*) = *приділити*, тобто змішуються клішовані вирази *набратися терпіння* і *приділити увагу*.

б) Мовець здійснює добір ненормативної лексеми в силу того, що опорні слова створеного і нормативного виразів перебувають у метонімічних зв'язках, притаманних певному типу дискурсу. Розглянемо приклади:

(25) *Удар пройшов за кілька метрів від штанги.*

Модель девіативної заміни:

PerfFact_3 (*м'яч*) = *пройти*; Oper_1 (*удар*) = *здійснити*. Лексеми *м'яч* ('у польоті') і *удар* ('по м'ячу') у дискурсі спортивного репортажа перебувають у метонімічних зв'язках.

(26) *Поки показували повтор, сталася заміна гравця.*

Модель девіативної заміни:

PerfFunc_0 (*заміна*) = *відбулася*; PerfFunc_0 (*подія*) = *сталася*. Лексеми *заміна* і *подія* ('у ході матчу') – пов'язані метонімічними зв'язками.

(27) *Моретті набирає ривок.*

Модель девіативної заміни:

Oper_1 (*ривок*) = *робити*; $\text{Plus} + \text{IncerOper}_1$ (*швидкість*) = *набирати*. Лексеми *ривок* і *швидкість* у дискурсі футбольного репортажу перебувають у регулярних метонімічних зв'язках.

2. Мовець добирає вираз, ЛП котрого не відповідає початковому задуму (інтенції); при цьому синтаксична структура висловлювання може змінюватись. Розглянемо приклади:

(28) *Нарешті удар відбувається у Косатто.*

Із контексту репортажу зрозуміло, що йдеться про вдалий удар гравця, який йому певний час не вдавався, тобто Func_1 (удар) = *вдаватися*. Дієслово *відбувається* – носій зовсім інших ЛП, жоден з яких не відповідає семантичній структурі цього висловлювання. У випадку нормативного добору ЛП синтаксична структура висловлювання була б дещо іншою: *Нарешті удар Косатто вдається*.

(29) *Поки що гра ведеться у центрі поля.*

Func_0 (гра) = *відбувається, проходить*; Oreg_1 (гра) = *вести (гру)*. Коментатор мав намір інформувати слухачів про те, що гра відбувається у центрі поля; почавши саме так будувати висловлювання *Поки що гра...*, він змінив намір і вирішив створити динамічнішу картину перебігу подій, у якій суб'єктом було б не ім'я *гра*, а її учасники – гравці команди, тобто *гравці ведуть гру у центрі поля*.

3. Спонтанність розмовного мовлення може стати причиною контамінації різних ЛП з відповідним суміщенням їх носіїв:

(30) *Могла виникнути небезпечна атака.*

Модель девіативної заміни:

Incer Func_0 (атака) = *розпочатися*; Incer Func_0 (ситуація) = *виникнути*;

(31) *Сьогодні присутня боротьба на полі.*

Модель девіативної заміни:

Func_0 (боротьба) = *має місце*; Func_0 (інтрига) = *присутня*;

(32) *Цей удар не складав загрози для «Реала».*

Модель девіативної заміни:

Oreg_1 (загроза) = *становити*; Oreg_1 (труднощі) = *складати*;

4. Мовець у контексті певного дискурсу створює псевдоклішований вираз. Розглянемо два частотних у мовленні футбольних телекоментаторів випадки:

(33) *І знову іде атака «Фіорентини»;*

(34) *Іде прострільна подача в штрафний майданчик «Роми».*

Витворюються псевдоклішовані вирази Func_0 (подача) = *іде*, Func_0 (атака) = *іде*, при нормативному *слідує*.

Лексичний параметр *Liqu*

ЛП *Liqu* – ліквідатив, дієслово зі значенням ‘робити так, щоб ситуація перестала мати місце або взагалі стала не чинною’: Liqu (спати) = *будити*, LiquOreg_2 (влада) = *звільняти (когось з-під влади)*. У межах вияву цього

ЛП спостерігаються випадки, проаналізовані при розгляді ЛП Func та Орег: втілюючи запланований ЛП, мовець здійснює добір невідповідної лексеми:

а) з різних парадигм:

(35) *Команда цей тимчасовий спад переборює.*

LiquFunc₀ (спад) = долати; AntiReal₂ (трудноці) = переборювати.

б) з різних або близьких парадигм, пов'язаних у межах дискурсу метонімічними зв'язками:

(36) *Передачу зупиняє захисник ще в середині поля.*

LiquFunc₀ (передача) = переривати, перехоплювати; LiquFunc₀ (атака) = зупиняти, переривати;

(37) *Нізматулін уперше відбив загрозу воротам «Верони».*

LiquFunc₀ (загроза) = відвести, ліквідувати; LiquFact₀ (м'яч) = відбити ('у грі, який складає загрозу для воріт суперника').

Лексичний параметр Caus

ЛП Caus – каузатив, дієслово зі значенням 'робити так, щоб деяка ситуація почала мати місце': Caus (стояти) = ставити; CausOрег₂ (контроль) = ставити (щось під контроль). Девіативна реалізація цього параметру здійснюється:

а) шляхом добору лексем, близьких за своїм значенням нормативній:

(38) *Цей захисник зменшує ритм гри.*

Minus + Caus Func₀ (ритм) = знижувати; Minus + Caus Func₀ (немп) = зменшувати;

(39) *«Мілан» зміцнює перевагу.*

CausPredPlus^{refl} (перевага) = збільшувати; CausPredPlus^{refl} (становище) = зміцнювати;

(40) *Цей гравець спричинив серйозні проблеми «Мілану».*

CausFunc₂ (проблеми) = створювати; CausFunc₂ (шкода) = спричинити;

б) шляхом створення псевдоклішованого виразу із лексемою, віддаленою за своєю семантикою від нормативної:

(41) *Тут роблять хороші умови для команд.*

CausFunc₁ (умови) = створювати.

4.2. Девіації у побудові поверхневої лексико-семантичної структури висловлювання.

На цьому етапі породження мовлення семантико-синтаксична основа висловлювання уже сформована. У зв'язку з цим лексичні елементи виступають певною мірою "заповнювачами" місць пропозиції, а тому їх добір є,

власне, пошуком у межах синонімічних засобів, які співвідносяться з семантикою пропозиції в цілому або її окремих “вузлів”. При цьому лексичне значення виявляється як динамічна одиниця, яка може варіювати у певних межах свою семантичну структуру. Інакше кажучи, найважливішим законом добору лексичних одиниць є закон відповідності загальній структурі пропозиції взагалі або її окремих складників (“вузлів”). Найчастотніші девіації виявляються у межах таких типів невідповідностей:

4.2.1. Невідповідність лексичного елемента головній асерції пропозиції. Розглянемо декілька прикладів:

(42) *Гравець у цьому моменті перебільшив свої сили.*

Має місце заміна нормативного *переоцінив* на квазисинонім *перебільшив*;

(43) *Воротар спеціально гає час*

Спостерігаємо заміну нормативного професіоналізму *тягнути час* на квазисинонімічний *гаяти час*;

(44) *Я забув презентувати арбітра сьогоднішньої гри (замість представити);*

(45) *У порівнянні з 1997 роком у “Болонь” збереглося лише два гравці (замість залишилось);*

4.2.2. Невідповідність лексеми нормам сполучуваності конкретної мови. Окрім відповідності асертивно–пресупозитивним аспектам пропозиції лексема, яку добирає мовець, повинна відповідати низці інших структурних і функціонально-комунікативних вимог, гармонізувати з глибинною семантикою висловлювання та не порушувати норм сполучуваності членів пропозиції. Наведений нижче приклад демонструє девіативний добір лексеми:

(46) *Було багато помилок у виконанні захисників команди.*

Слово *виконання* позначає цілеспрямовану, контрольовану дію; помилки ж здійснюються спонтанно, поза бажаннями суб'єкта дії.

4.2.3. Добір лексеми, паронімічної нормативній. Останні, як правило, не відповідають асерції, пресупозиції або модальній рамці висловлювання, яке буде мовець. Декілька прикладів:

(47) *Зараз їх [дві команди] розподіляє лише три очка (замість розділяє);*

(48) *Нуно Гомеш увесь тиждень демонстрував тренеру своє бунтівне становище (замість ставлення);*

(49) *“Інтер” грає на куражі, доводячи свою класову перевагу над “Вероною” (замість класну; перевагу в класі);*

4.2.4. Побудова поверхневої структури конкретного висловлювання може супроводжуватись іншими типами девіативного добору лексем, причиною яких є недостатнє володіння нормами української мови, незнання законів лексичної й граматичної ідіоматики та інші. У мовленні футбольних коментаторів найчастотнішими серед таких девіативних випадків можна вважати уживання лексичних та семантичних росіянізмів. Декілька найтиповіших прикладів:

(50) [*Нападник*] намагався продратися крізь захисників (рос. *продраться*, укр. *продертися*);

(51) *Відсутність Дель П'єро може сказатися на грі команди* (рос. *сказаться*; укр. *відбитися*);

(52) *Обидва тренери жалілися на те, що в їхніх командах проблеми не з грою, а з психологією гравців* (рос. *жаловаться*; укр. *скаржитися*);

(53) *Коуту підкараулив Шевченка* (рос. *подкараулит*; укр. *Підстергти*).

Отже, виникнення девіацій на етапі виформування поверхневої структури висловлювання спричиняється неузуалізованим оперуванням складниками внутрішнього лексикону мовця, пов'язується із закономірностями побудови синтаксичної структури і когнітивними процедурами добору номінативних елементів. Ці процеси тісно пов'язані з різноманітними прагматичними аспектами комунікації. Загалом нормативність висловлювання визначається насамперед відповідністю формально-синтаксичних і семантичних сфер його членів.

Висновки та перспективи дослідження

Основними причинами виникнення мовленнєвих девіацій, пов'язаних з мовною компетенцією носіїв мови, вважаємо використання мови для опису різних "світів" – ідеального і реального, психологічного і предметного, міфічного й емпіричного, видимого і невидимого. При описі цих "світів" по-різному взаємодіють когнітивні й лінгвальні чинники процесу породження мовлення. Когнітивна складова на превербальному етапі породження мовлення виявляється насамперед у виділенні певного перзисного задуму, його членуванні на аспекти, які відповідають інтенціям мовця; підведенні останніх під найабстрактніші мисленнєві категорії, що співвідносяться з не менш абстрактними глибинними категоріями конкретної ідіоетнічної мови. На вербальних етапах процесу породження роль лінгвального чинника неухильно зростає, стаючи домінуючою на етапі побудови поверхневої структури висловлювання. Саме тут мовленнєві девіації пов'язуються із закономірностями синтаксичної структури і процесами добору номінативних елементів. Наявність девіацій у мовленні людей свід-

чить про складність взаємодії задуму і реалізації, когнітивного і власне мовного в процесі вербалізації.

Аналіз прямого футбольного репортажу дає підстави кваліфікувати його як специфічний мовленнєвий жанр теледискурсу. На організацію мовних засобів цього типу мовленнєвих жанрів впливає значна кількість чинників, серед яких, у першу чергу, слід виділити ефект „присутності” адресанта (коментатора) і адресата (глядача) на місці спортивної події, дякуючи наявності телевізійної „картинки”. Згаданий ефект дозволяє адресатові бути свідком перебігу спортивного змагання, а коментатору використовувати ідентичне з глядачем сприйняття події для специфічної організації повідомлення. Інший важливий чинник мовленнєвого жанру „прямий спортивний (футбольний) телерепортаж” – спонтанність мовлення телекоментатора, принаймні в частині „власне” розповіді про події, які відбуваються на спортивному майданчику. Можливість спостерігати за спортивною подією в режимі реального часу, її значущість для адресата дозволяє спортивному журналісту не лише бути „хронікером” конкретної події, а й тим, хто бере на себе відповідальність „вписувати” її в систему життєвих (принаймні аксіологічних) координат адресата, учасників, міста, регіону, країни чи навіть усього світу (наприклад, Олімпійські ігри). Спонтанність мовлення спортивного журналіста – важлива причина значної кількості спотворень узуальних закономірностей уживання елементів мовного коду. Підхід до проблеми правильності усного спонтанного мовлення із залученням поняттєвого апарату теорії породження мовлення перспективний. Він відкриває можливість співвіднесення виявлених девіацій зі специфікою лінгвокогнітивних процесів, які відбуваються на кожному з етапів вербалізації, глибшого проникнення в механізми взаємодії когнітивного і власне мовного на кожному з них. Своєю чергою, це може стати основою створення нової функціонально-комунікативно зорієнтованої типології мовленнєвих девіацій, яка спиратиметься на закономірності імпліцитних процесів породження мовлення.

Література

- Апресян, Ю.Д. 1974. *Лексическая семантика (Синонимические средства языка)*. Москва: Наука.
- Бацевич, Ф.С. 2000. *Основи комунікативної девіатології*. Львів: Видавничий центр Львівського університету ім. Івана Франка.
- Бацевич, Ф.С. 2005. *Лінгвістична генетика: проблеми і перспективи*. Львів: ПАІС.
- Бацевич, Ф.С. 2010. Ненормативное употребление устойчивых словосочетаний в прямом футбольном телерепортаже: действие лексических

- параметров Magn и Oper (на материале украинского языка). In: Aleksienko M., Walter H. (red.) *Slowo. Text. Czas. X. Jednostka frazeologiczna w tradycyjných i nowych paradygmatach naukowych*. Szczecin - Greifswald, 127-136.
- Исаченко, А.В. 1960. *Грамматический строй русского языка в сопоставлении со словацким. Морфология. Ч. 2*. Братислава.
- Кобозева, И.М., Лауфер, Н.И. 1990. Языковые аномалии в прозе А.Платонова через призму процесса вербализации. In: *Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста*. Москва, 118-139.
- Кубрякова, Е.С. 1991. Модели порождения речи и главные отличительные особенности речепорождающего процесса. In: *Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи*. Москва: Наука, 21-81.
- Мельчук, И.А. 1974. *Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ↔ Текст»*. Москва: Наука.
- Мустайоки, А. 2012. Жанры речи и риски коммуникативных неудач. Перевод с английского В.В.Дементьева. In: *Жанры речи, 8*, Саратов - Москва: Лабиринт, 123-140.
- Пронина, Е.Е. 1989. Психология спорта и психология репортажа. In: *Спорт в зеркале журналистики*. Москва: МГУ, 85-92.
- Солганик, Г.Я. 1970. *Стиль репортажа*. Москва: МГУ.
- Dascal, Marcelo 1999. Introduction to some questions about misunderstanding. *Journal of Pragmatics*, 31.6, 753-762.
- Olsina, Eva Godó 2002. Managing understanding in intercultural talk: An empirical approach to miscommunication. *Atlantic XXIV*, 2, 37-57.
- Ryan, Jonathon; Barnard, Roger 2009. Who do you mean? Investigating miscommunication in paired interactions. *The TESOLANS Journal*, 17, 44-61.
- Verdonik, Darinka 2010. Between understanding and misunderstanding. *Journal of Pragmatics*, 42.5, 1364-1379.